

"כרכום ארץ-ישראלי"

כהן עופר ואבי שמידע

1988

מתוך:

"טבע וארץ"

במדור: צמחים נדירים בישראל

גיליון ל"א/3

עמוד 13-15

צמחים נדירים בישראל

כרכום ארצישראלי*

(*Crocus hermoneus* Subsp. *palaestinus*)

עפר כהן

ואבי שמידע

משפחה: אירוסיים
IRIDACEAE

השם ומפרו

שם הסוג המדעי לקוח מסיפור מיתולוגיה יווני – על אודות העלם קרוקוס, שלאחר מותו, מאהבה ומגעגועים לרועה היפה סמילקס, הפכו אותו האלים לפרח. שם הסוג העברי לקוח מהמשנה ומהתלמוד: "שדה מלאה בכרכם" (בבא קמא א' ע"ב); "כרכם ראוי להשאירו בכרכם" (בבא בתרא קנ"ז ע"ב); גם בשיר השירים (ד' י"ד) מוזכר השם כשם צמח, אך זיהויו במקרא מוטל בספק, וייתכן כי הבושם הנזכר הוא קנה-השורש של כורכום הודי (*Curcuma longa*) ממשפחת הזנגביליים, המוכר גם כיום כתבלין. שמותיו – המדעי והעברי – של תת המין מציינים את תחום תפוצתו: כרכום ארצישראלי הוא אנדמי לארץ, כלומר תפוצתו מוגבלת לתחומי ארץ ישראל בלבד.

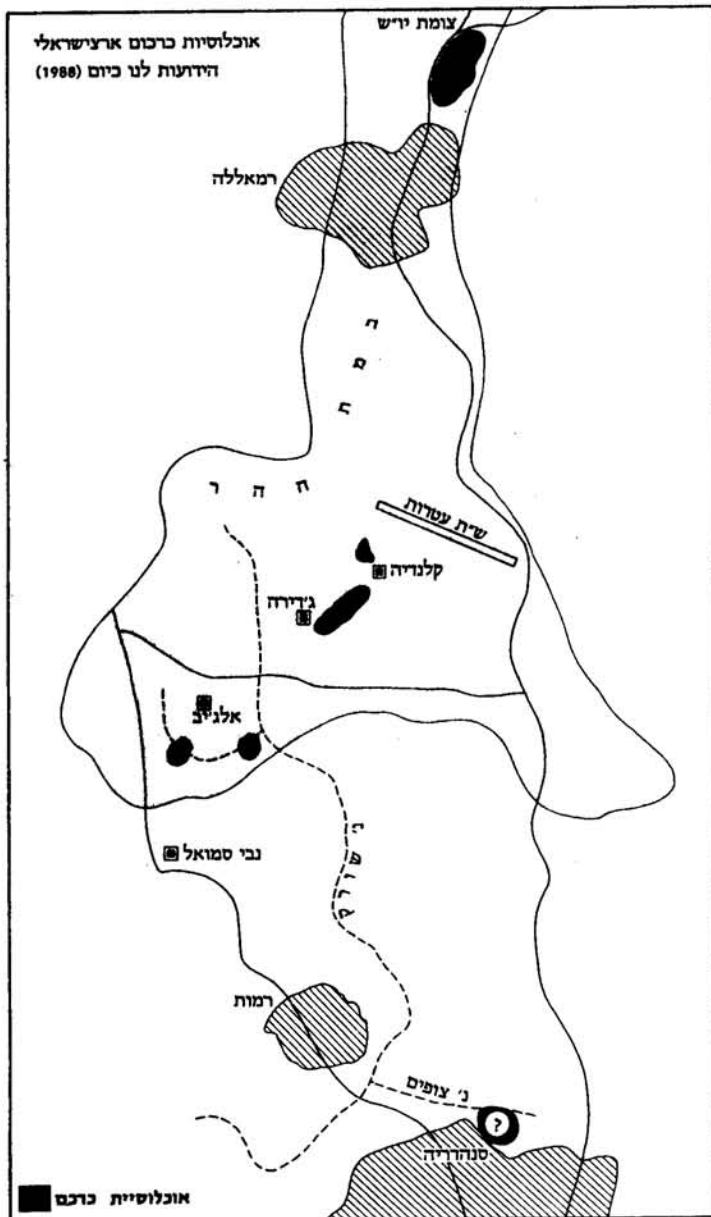
קבוצת הכרכומים הוורודים

לכרכום ארצישראלי בצל חד-שנתי העטוף בקליפות קרומיות, שהינן שרירים של בסיסי העלים. הקליפות עשויות סיבי אורך עיניים מקבילים. בקבוצת הכרכומים הוורודים בעלי הצלקת המתפצלת, קליפות הבצל הן סימן ההיכר היחיד המבדיל מין זה ממינים אחרים (בגון כרכום דמשקאי). שלהם קליפות בצל בעלות קישורי רוחב היוצרים צורת רשת. העלים סרגליים וירוקים, ולאורכם פס מכסיף. המין מאופיין בפרח דמוי משפך בצבע ורוד-לילך, לעתים מסורטטים עורקים כהים בצדם החיצון של עלי העטיף. צבע זה בולט במיוחד בניגוד לצבעו הלבן של המין הנפוץ בישראל – כרכום חורפי. לפרח שלושה אבקנים. המאבקים צהובים, עמוד העלי מתפצל לשלוש צלקות צהובות-כתומות. הפריחה סתוית. בשעת הפריחה נותרת השחלה מתחת לפני הקרקע, ורק באביב מתארך עוקץ הפרי ומעלה על פני הקרקע הקלט, הנפתח בשלוש קשות ומפיץ את זרעיו.

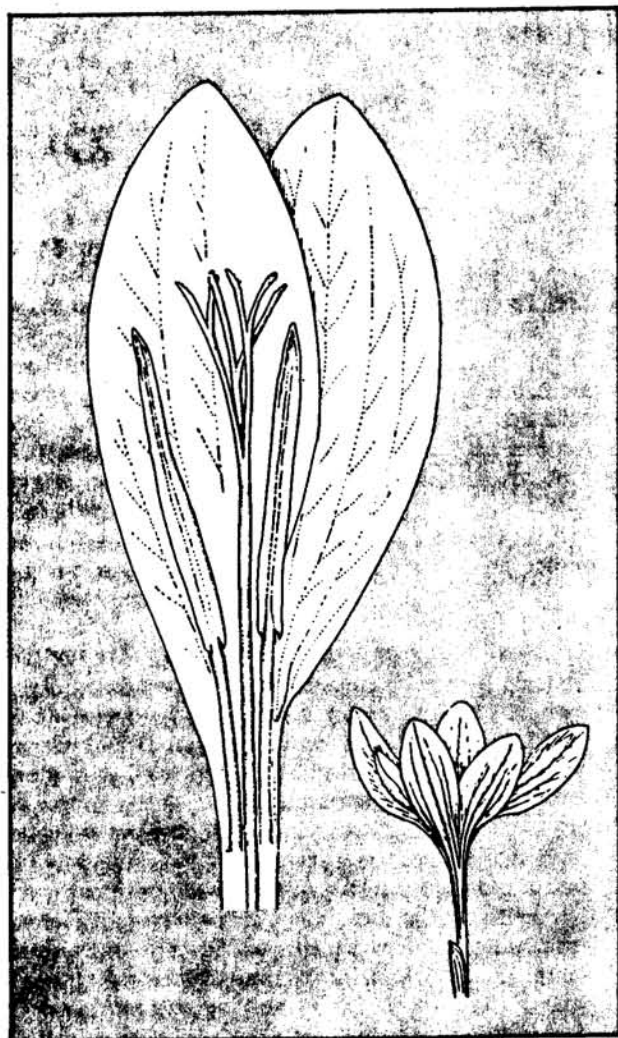
שני תת-מינים – שריד לאקלים קר

באורנו מצויים שני תת-מיני כרכום החרמון. תת-המין החרמוני מצוי בחרמון באזורים מושלגים, במדרונות בגובה 1,600-2,800 מ'. השלג מכסה את הצמח לאחר פריחתו למשך כל עונת החורף, ורק לאחר ההפשרה מבלבים העלים. הפריחה בחרמון מוקדמת יחסית (ספט-אוק'). הצלקת מתפצלת לאונות רבות וגבוהה מן האבקנים בשיעור 1 ס"מ בקירוב. בסיס המאבק מאוחה לזר האבקן.

* כרכום החרמון תת-מין ארצישראלי, ובקצה: כרכום ארצישראלי – למרות שאין זה מין נפרד מכרכום החרמון

החרמון, אך טעה ובתיאורו התייחס אליו כפורח אביבי (קוטשי לא ראה את הפרח מעולם). בשלהי המאה ה-19 אסף אספן הצמחים היפואי ג' אגר מין זה בפרי, גם הוא מפסגת החרמון, גידל אותו בגינתו ובעקבותיו תיאר בורנמילר (1897) כפורח סתווי. לא נותרו לנו גליונות עשבייה מאירוע זה והערותיו של בורנמילר נשכחו.

כרכום ארצישראלי (אוכלוסיית רמאללה) 12/1973. ציירה: אסתר הובר

כך נשאר זיהוי הכרכום מפסגת החרמון כתעלומה עד שאספו מוטרד ב-1946, באותו אתר עצמו שבו אספו קוטשי, השלים את תיאור הפרח. במונוגרפיה שלה על הסוג כרכום באזורנו תיארה פיינברון השתלשלות אירועים זו והעירה 'תשעים ותשע שנים לאחר גילוי הוסרה כסות המסתורין מעל מין זה'.

כרכום ארצישראלי – אוכלוסייה אחת הידועה זה 40 שנה

זכות הגילוי והכרת ייחודיותו של כרכום ארצישראלי שמורה לטוביה קושניר, שאספו מצפון לרמאללה ב-18/11/1942.

תת-המין הארצישראלי נבדל מהחרמוני בפריחתו המאוחרת (נוב-דצ). עליו מלבליבים, בסוף הפריחה ובשל העדר שלג באתרי תפוצתו הם צומחים במשך כל החורף. הצלקת מתפצלת לשתי אונות בלבד וגובהה כגובה האבקנים. בסיס המאבק מופרד מהזר ויצר כעין חץ (ראו ציור). קיים דמיון אקולוגי ברור בין שני האזורים שבהם מצוי כרכום החרמון: תגורת הצומח ההררי בחרמון ורום הרי יהודה ושומרון (בשני האזורים החורף קר ובקיץ שורר יובש קיצוני), אך הם שונים ברום ובטמפרטורות – בחרמון כ-700 מ' יותר גבוה ובי-6°C בממצע קר יותר. קבוצת צמחים גדולה המצויה בהרים הגבוהים של המזרח התיכון ובחרמון מצויה גם ברום יהודה ושומרון ותפוצתה נמשכת דרומה להר הנגב, לאדום (מעל 1,000 מ') ולגוש קתרינה בדרום סיני. אנו מציעים הסבר אקר-אבולוציוני לרגם תפוצה ייחודי זה: יש לשער כי צמחי קבוצה זו הם שרידי צמחייה שהתקיימה במרחב בתקופת אקלים קר. בארץ ישראל שרר אקלים כזה, קרוב לוודאי, בתקופת הקרח האחרונה (לפני 20,000-80,000 שנה) באותה תקופה הייתה הטמפרטורה נמוכה ב-4°C בקירוב מאשר כיום וחגורות הצומח המוכרות לנו 'ירדן' ב-600 מ' בערך. תנאי האקלים השוררים כיום בחגורה ההררית בחרמון התקיימו בהרי יהודה ושומרון ברום 700 מ' ויותר מעל פני הים ואף בהר הנגב, באדום ובמרומי סיני. עם התחממות האקלים, לאחר תקופת הקרח האחרונה, נכחדה רוב הצמחייה ההררית הזו, פרט למינים ספורים ששרדו. כמה מהם התמיינו בעקבות שינויי האקלים וההבדלים בתנאי בית-הגידול, וכיום קיימים בשני האזורים 'זוגות מינים יקריים'. לעומתם התבטאה התמיינות תת-המין הארצישראלי של כרכום החרמון בשינוי מספר הכרומוזומים – מ-8 כרומוזומים המצויים בתת-המין החרמוני ל-12 כרומוזומים המצויים בכרכום ארצישראלי.

גיר קשה ובמדרונות אבנים המכוסים בתת סירה קוצנית, ופורח באתר זה במחצית השנייה של נובמבר ובתחילת דצמבר.

תעלומת 'תשעים ותשע השנים'

ב-1855 סייר קוטשי בפסגת הר החרמון ואסף בפרי בצלי כרכום, קוטשי תיאר מין זה (1864) כמין חדש למדע בשם כרכום

.. מין שמחליף באזור תפוצתו מין אחר בהתאמה

אוכלוסייה זו, המשתרעת צפונה עד מורדות בנייהודה, התברר לנו שהמין המצוי באזור זה הוא כרכום הסבכה. לטיבי הפקעת קישורי רוחב (בכל הפרטים) אך ישנם בצלים שבהם הסיבים עדינים מהרגיל (וייתכן קשר בין מופע זה של כרכום הסבכה לכרכום ארצישראלי, כפי שסבר מוטרד בפלורה של סוריה ולבנון).

אל הצופים!

למרות שהגדרתם של המינים ללא בצלים קשה ולעתים בלתי אפשרית, אנו מבקשים מהצופים – המאתרים 'אוכלוסיות ורודות מרח וצהובות מאבק', באזור גב ההר, ובייחוד בעיר ירושלים – לשלוח לנו מידע או צילום בלבד, לסמן את הפרטים ביתד עץ ולהודיענו בטלפון. מיני כרכום אלה פורחים בחודשים נובמבר ודצמבר. מומלץ לחפשם בטרשי גיר, בבתות שטופות שמש של סירה קרצנית וברום הרכס ההררי של יהודה ושומרון. ▲

1. פליקס, י' (1968). עולם הצומח המקראי. מסדה, עמ' 249-251.
2. שמידע א' (1983). ערך 'כרכם'. אנציקלופדיה זו צומח של ארץ ישראל, 11. משרד הכטחון – ההוצאה לאור, עמ' 250-251.
3. שמידע א' דוד ררום (1986). פרחי ירושלים. כנה-כרטא, עמ' 76-82.
4. Feinbrun, N. (1957). The Genus *Crocus* in Israel and Neighbouring Countries. *Kew. Bull.* 12: 269-285.
5. Feinbrun, N. (1958). Chromosome Numbers in *Crocus*. *Genetica*, 29: 172-192.
6. Feinbrun, N. (1986). *Flora Palestina*. Vol. 4. Jerusalem, pp. 134-135.
7. Feinbrun, N and Shimda, A. (1977). A New Review of the Genus *Crocus*. *I.J. of B.* 26: 172-189.
8. Eig, A. Zohary, M. Feinbrun, N. (1948). A New Catalogue of Palestine Plants. Jerusalem.

מדור זה מובא בעקבות "פרוייקט המינים הנדירים" שעורך רת"ם בשנים האחרונות בסיוע "קרן הצבי". מדי חודש מוצג צמח נדיר מאוד, שתפוצתו הידועה כיום מרחבי ישראל הנה עד שלושה אתרים בלבד. כמה מהמינים המובאים עושבבו בתחילת המאה ומואז לא נמצאו בשטח, ואחרים אף נחשבים כנכחדים. אנו פונים אל חובבי הטבע לצאת בעקבות מדור זה אל השדה למצוא מחדש את הצמח המובא כאן על פי תיאורו, בית גידולו והאתרים שבהם הוא נוכר, ולאחר אוכלוסיות נוספות בבתי-גידול דומים. ברצוננו להדגיש כי לצבי המינים המובאים כאן קיימת סכנת הכחדה ממשית. לכן, אנא המנעו מפגיעה בצמחים שאיתרתם. רשמו את כל הפרטים: נקודת-ציון מדויקת, מצב האוכלוסייה, מסלע, קרקע, מופה וכיו. נשמח לקבל גם את תצלומי הצמחים. את המידע יש לשלוח לרת"ם – מרכז מידע לצמחי ישראל. הר גילה ד"ר צפון יהודה 90907.

בחדש הבא: לשון-אמנה מצרית (*Ophioglossum polyphyllum*).

מאוכלוסייה זו תיארה אותו פיינברון כמין חדש למדע. בעקבות מחקר מקיף שערכה פיינברון על הסוג כרכום בארצות אזורנו, אוחד המין עם כרכום החרמון. כמו כן הסתבר במחקר זה כי הוא מצוי גם בעבר הירדן המזרחי – עמון ומואב – שם נאסף בידי אייב ב-1926-1930, וכן בירושלים. אוכלוסיית רמאללה אותרה מחדש לאחר מלחמת ששת הימים בידי א' שמידע. בעקבות מחקריו על צמחיית החרמון, נמצאו הבדלים בין הטקסון המצוי בהרי יהודה לבין זה המצוי בחרמון (לעיל), ולכן סווגה אוכלוסיית רמאללה כתת-מין נפרד: כרכום החרמון תת-מין ארצישראלי, וכן הוא נתון גם בפלורה פלשתינה".

ומה בשדה?

• האוכלוסייה המתוארת מצויה על מרחב גבעה מדרום-מזרח לצומת יריש (נ"צ 1707/1473, 880 מ') והיתה ידועה לנו כאתר היחיד(1) שבו מצוי כרכום ארצישראלי. הכרכום מצוי בטרשי בסתו 1987 (10/12-15/11) סקרנו (ע' כהן, מ' צוקרמן) את במת ההר מצפון לירושלים, באתרים הדומים באופיים לגבעה המוכרת ליד רמאללה, ומצאנו עוד אוכלוסיות: בקעת גבעון – שולי ערוץ מדרום לאלג'יב; ערוץ נחל שורק עליון – מצוקונים ממזרח לאלג'יב; לאורך שביל מגדירה לקלנדיה; גבעה מצפון לקלנדיה (ראו מפה).
 בכל האתרים נמצא הכרכום בטרשי גיר וכיסי טרף רוקה, בתוך בתת סירה קרצנית מלווה בלוטמית ערבית ובקורנית מקורקפת. יחד עם כרכום ארצישראלי פרח באותו בית-גידול גם כרכום חורפי.
 • בעשביית האוניברסיטה העברית בירושלים מצויים גליונות עשבייה משכונת סנהדריה בירושלים:
 – 10/12/54; 20/11/53; 28/11/52 – אסף דוד יפה.
 – 15/11/68 – נאסף בידי גן ילדים(1) בסנהדריה.
 בעבודתה ציינה פיינברון גליון עשבייה שאסף מאיורס ב-26/11/1914 במקום סלעי בירושלים.
 כל נסיונותינו לאתר כרכום ארצישראלי על גבעות סנהדריה שטרם כוסו 'שלמת בטון ומלט', לאתר את דוד יפה האלמוני, או אוכלוסיות אחרות ברחבי ירושלים – נחלו עד כה כשלון חרוץ.
 • בפלורה פלשתינה נתון כרכום ארצישראלי מדרום הגולן. הנתון מתייחס לאוכלוסיות הכרכום במצוקי מצפה האון, שם מצויים הכרכומים בסלעי בזלת. ב-1987 בדקנו ביסודיות